

ПСИХОЛОГИЧНА ЕКСПЕРТИЗА. ХАРАКТЕРИСТИКА, НАЗНАЧАВАНЕ И ПРОВЕЖДАНЕ

Йордан Костов

¹⁾Станислав Пандин

¹⁾Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията представя общо описание на психологичните експертизи. В частност се обсъждат съдебнопсихологичните експертизи.

Работата на експертите е разгледана в контекста на психологията и правото. Представена е обща професионална характеристика на гореспоменатите вещи лица, която подчертава тяхната незаменима роля по отношение на компетенциите, които съдът и страните нямат.

В тази перспектива са повдигнати някои важни въпроси, свързани с психологичното изследване на децата, юношите и възрастните, както и що се отнася до изготвянето на съдебнопсихологичните експертизи.

Keywords: psychological expertise; forensic psychological expertise; expert

1. Обща характеристика на психологичните експертизи

Експертизата представлява способ за събиране на доказателства, който широко се използва в съдебната и извънсъдебната практика за изясняване на някои обстоятелства и въпроси, за които са необходими специални знания от областта на науката, изкуствата, техниката, занаятите и др.

Легална (законова) дефиниция на понятието „експертиза“ се съдържа в § 1, т. 4 от Допълнителните разпоредби на Наредба № 2 от 29 юни 2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица, съгласно която експертизата представлява процесуално регламентирана дейност, извършвана по искане на компетентния орган от лица, които притежават специални знания и умения за изследване на определени обекти или други обстоятелства, свързани с изясняването на определени обстоятелства.

Експертизите се извършват от т.нар. „вещи лица“, които представляват специалисти в съответната област на науката, изкуствата, техниката и занаятите. В частност, психологичната експертиза се извършва от специалист с психологическо образование и опит, който разполага със специални знания в

областта на науката психология, с каквито не разполага съответният държавен орган, който я назначава.

Практическото значение на психологичната експертиза е огромно, доколкото в множество случаи тя е единственият способ за изясняване на факти и обстоятелства от субективната (вътрешнопсихическата) действителност на изследваните лица, които факти са от значение за решаване на даден правен спор или за конкретни практически цели.

В българското законодателство липсва единна правна регламентация на психологичната експертиза, поради което нейното съдържание и обхват се извеждат от правните норми, регламентиращи експертизите, като цяло, и в частност – конкретния вид психологична експертиза.

2. Видове психологични експертизи

Съобразно органа, който ги назначава, експертизите могат да се класифицират на съдебни и извънсъдебни.

Съгласно легалната дефиниция, съдържаща се в чл. 2 от Наредба № 10 за съдебните и арбитражните експертизи, съдебните експертизи се назначават от органите на предварителното разследване, прокуратурата или съда за изясняване на някои обстоятелства и въпроси по делата, за които са необходими специални знания от областта на науката, изкуствата, техниката, занаятите и др. Съдебнопсихологична експертиза може да бъде назначена и от съдебния изпълнител в изпълнителното производство или от нотариуса – в нотариалното производство.

За разлика от тях извънсъдебните експертизи се извършват от органи на изпълнителната власт за конкретни практически цели – например за установяване на психологичната пригодност на кандидати за боравене с огнестрелни оръжия и боеприпаси (Наредба № I-69 от 19 май 2000 г. за условията и реда за установяването на психологичната пригодност за боравене с огнестрелно оръжие и боеприпаси), на кандидати за придобиване на правоспособност за управление на МПС от категории Ттб, Ттм, С, D и подкатегории C1 и D1 (Наредба № 36 от 15 май 2006 г. за изискванията за психологическа годност и условията и реда за провеждане на психологическите изследвания на кандидати за придобиване на правоспособност за управление на МПС, на водачи на МПС и на председатели на изпитни комисии и за издаване на удостоверения за регистрация за извършване на психологически изследвания) и др.

За конкретни практически цели от частен характер може да се извършват и психологични експертизи, които не са назначени от държавен орган, а по искане на частни лица – например когато страна по конкретно дело желае да си изясни спорни въпроси във връзка с предмета на делото. Този вид експертизи се наричат също така „частни експертизи“, като експертното заключение

по тях няма обвързваща доказателствена стойност за държавните органи и изпълнява само помощни функции.

3. Съдебнопсихологична експертиза

Съдебнопсихологичните експертизи се назначават по реда на Наказателнопроцесуалния кодекс (НПК), Гражданския процесуален кодекс (ГПК) и Административнопроцесуалния кодекс (АПК) – чл. 2, ал. 1 от Наредба № 2 от 26 октомври 2011 г. за условията и реда за извършване на съдебномедицинските, съдебнопсихиатричните и съдебнопсихологичните експертизи, включително и за заплащането на разходите на лечебните заведения.

Експертизата се назначава с решение, постановление или определение на органа на предварителното разследване, прокуратурата или съда. В решението, постановлението или определението за назначаване на експертизата се посочват: трите имена, домашният адрес на експерта, наименованието и адресът на учреждението, организацията или научния институт, където работи; основанието, поради което се налага да се извърши експертизата; обектът и задачата на експертизата; материалите, които се предоставят на експерта; срокът за извършване на експертизата; размерът на необходимата сума за извършване на експертизата, когато се назначава по искане на страни по делата, които не са освободени от заплащане на разноски.

Вещото лице има свободен достъп и може да прави справки по делото, по което е назначено, да получава копия от книга и сведения с предимство в съда, прокуратурата, органите на досъдебното производство, административните органи и други служби и навсякъде, където е необходимо, само въз основа на качеството си на вещо лице, което удостоверява чрез представяне на карта за вещо лице. Съдът, прокуратурата, органите на досъдебното производство, административните органи и други служби в страната са длъжни да оказват съдействие на вещите лица. Всички държавни органи, юридически лица и граждани, при които се намират материали, необходими за експертизата, са длъжни да осигурят достъп на вещото лице до тях съобразно достъпа до съответното ниво на класифицирана информация, което то притежава, както и да оказват необходимото съдействие за изпълнение на задачите на експертизата.

Съобразно процесуалната си организация съдебните експертизи са: 1. еднолични и колективни; 2. еднородни и комплексни; 3. първоначални, допълнителни и повторни.

Експертизите са колективни, когато за извършването им е необходимо участието на две или повече вещи лица, а единични – когато е достатъчно участието и на само едно вещо лице.

Експертизите са еднородни, когато за решаването на задачите им се използват знания от една научна област, а комплексни – когато за решаването

на задачите им се използват знания от различни научни области. В съдебната практика съдебнопсихологичните експертизи най-често се съчетават със съдебнопсихиатрични експертизи (комплексна съдебнопсихиатрична и съдебнопсихологична експертиза), но няма пречка да е комплексна и с друг вид експертиза (например медицинска).

Такива комплексни експертизи изискват координирането между вещите лица при извършване на научното изследване и формиране на окончателните експертни изводи. На практика, обикновено психологът извършва тестовете, а психиатърът сменя анамнезата и историята на психичното разстройство, ако е налично такова. Интервюто с изследваното лице може да бъде осъществено или поотделно от всяко едно от вещите лица – психолог и психиатър, или заедно, по преценка на вещите лица. При разногласие между вещите лица всяко вещо лице излага своите отделни мнения. Когато съдът не може да вземе становище по разногласието, той изисква от същите вещи лица допълнителни изследвания или назначава други вещи лица.

Допълнително заключение се възлага, когато заключението не е достатъчно пълно и ясно, а повторно – когато не е обосновано и възниква съмнение за неговата правилност. Критериите за необоснованост и неправилност трябва да са налице кумулативно, а не алтернативно.

Съгласно чл. 26 от Наредба № 2 от 26 октомври 2011 г. съдебнопсихологичната експертиза има за задача да даде заключение в наказателния, гражданския и административния процес относно: 1. равнище на развитието на когнитивните процеси (възприятие, внимание, памет, мислене), интелекта и личностовата структура; 2. съответствие на интелект и личностово развитие спрямо календарната възраст; 3. психична годност правилно да се възприемат фактите, които имат значение за делото, и да се дават достоверни обяснения или показания за тях; 4. оценка на личностово развитие, структура и възможности за социално функциониране – социално адаптивен живот и самоконтрол на поведение, интереси и насоченост на личността, умения за комуникация и решаване на житейски проблеми, други области; 5. анализ на психологичните преживявания и механизми на поведение, свързани с инкриминирано деяние, или конкретни области от социално функциониране, определени в експертните задачи; 6. други задачи, определени от органа, назначил експертизата.

Вещото лице се назначава от органа, който възлага експертизата, което вещо лице следва да е включено в списък на специалисти, утвърдени за вещи лица. Това става по искане на някоя от страните или служебно (т.е. по собствена инициатива на ръководещия орган).

Принципът на случайния подбор при назначаването на вещи лица е отменен с промяна в Закона за съдебната власт през 2011 г. (ДВ, бр. 1 от 2011 г.). На практика, съдът, прокурорът и следователят не са ограничени от никакви обективни критерии при избора на вещото лице, на което възлагат експерти-

зата, освен от изискването това вещо лице да е включено в списъка на вещите лица към съответния окръжен или административен съд или специализирания наказателен съд. Върховният касационен съд, Върховният административен съд, Върховната касационна прокуратура, Върховната административна прокуратура и Националната следствена служба при необходимост утвърждават отделни списъци за нуждите на своята дейност, но към настоящия момент тези държавни органи не са утвърдили такива списъци.

Доколкото в закона липсват обективни критерии, въз основа на които съдът, прокурорът или следователят избират вещите лица, изборът на вещото лице също не подлежи на контрол.

По изключение, когато нуждите на съответния орган на съдебната власт налагат това, той може да назначи вещо лице от списъците на други съдебни райони.

Когато е необходимо и по преценка на решаващия орган, за вещо лице може да се назначи и специалист, който не е включен в съответния списък. Това обаче се налага само когато предметът на експертизата изисква строго специфични познания, с каквито не разполагат включените в списъка вещи лица. Това са общопризнати специалисти в съответната област с доказани професионални качества, обикновено университетски преподаватели и/или научни работници.

4. Включване в списъците на вещите лица

За вещо лице може да бъде утвърдено дееспособно лице, което отговаря на следните изисквания: притежава степен на образование или професионална квалификация, съответна на вида експертиза, за която се назначава; за вещи лица, които са служители на МВР – завършено специално обучение в Академията на МВР или Научноизследователския институт по криминалистика и криминология на МВР; има най-малко 5 години стаж по специалността; за вещи лица, които са служители на МВР – успешно завършен период на изпитване по реда и при условията на Закона за МВР; не е осъждано за престъпление от общ характер; не е лишено от право да упражнява професия или дейност; не осъществява функции по правораздаване в системата на съдебната власт; има разрешение за постоянно пребиваване в България, ако лицето не е български гражданин или гражданин на Европейския съюз, на държава – страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария.

Съгласно чл. 26 от Наредба № 2 от 26 октомври 2011 г. съдебнопсихологичен експерт може да бъде само психолог със специалност по клинична психология и по възможност със специална подготовка по съдебна психология. Такова нормативно изискване не може да бъде докрай оправдано, тъй като за целите на практиката и с оглед спецификата на конкретния случай понякога

се налага установяването на факти и обстоятелства, които не са тясно свързани с клиничната психология, а за които се изискват специални знания от други области на науката психология – детско-юношеска психология, социално-юридическа психология, трудово-организационна психология, когнитивна психология и др. *De lege ferenda* в Наредба № 2 от 26 октомври 2011 г. следва да бъде разширен кръгът от специалисти психолози, които могат да осъществяват съдебнопсихологични експертизи.

Понастоящем в българското право липсва обща нормативна уредба на професията психолог. С Постановление № 162 на МС от 23.07.2002 г. за приемане на Наредба за държавните изисквания за придобиване на висше образование на образователно-квалификационните степени „бакалавър“, „магистър“ и „специалист“ е отменена Наредбата за единните държавни изисквания за придобиване на висше образование по специалността „Психология“ от професионално направление „Психология“.

Частична регламентация се съдържа в Наредба № 29 от 04.10.2006 г. за професионалната компетентност на лицата, завършили висше образование по специалността „Психология“, която обаче регламентира единствено професионалната компетентност на психолозите, работещи в лечебните заведения от националната система на здравеопазването, като Наредбата въвежда изискването тези лица да притежават образователно-квалификационна степен „магистър“ по специалността „Психология“. Съгласно тази наредба изготвянето на психологични експертизи и участие в изготвянето на психологично-психиатрични експертизи може да бъде осъществявано само от психолози, притежаващи образователно-квалификационна степен „магистър“ по специалността „Психология“ и специалност „Клинична психология“.

Професионално-съсловните организации – Дружество на психолозите в България (ДПБ) и Българска асоциация по психотерапия (БАП), имат специфични изисквания към своите членове, които не са нормативно закрепени. Съгласно европейските стандарти на EFPA (*EuroPsy Certificate of Psychology*), възприети от Дружеството на психолозите в България, минималните квалификационни условия за първоначално придобиване на професионална правоспособност като психолог са пет години академична подготовка по психология във ВУЗ (бакалавър по психология плюс магистър по психология) и една година документално доказуема практика като психолог под професионална супервизия. За вписване в Регистъра на психотерапевтите, поддържан от Българската асоциация по психотерапия, се изисква общата продължителност на обучението по психотерапия да е 3200 учебни часа, от които: 1800 учебни часа общообразователни в рамките на университетско образование по психология, психиатрия или съответни на тях университетски програми или специализирано образование по психотерапия (не по-малко от 3 години), както и 1400 учебни часа специализирана част на обучение в метода (не по-малко от 4 години).

Понастоящем в България единствено в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и в Нов български университет се обучават студенти по магистърска степен „Клинична психология“. На практика, професията психолог може да бъде упражнявана и от лица, които са завършили друга образователно-квалификационна степен „магистър по психология“ – „детско-юношеска психология“, „социално-юридическа психология“, „трудова-организационна психология“ или „когнитивна психология“. За упражняване на професията психолог не съществува нормативно изискване за завършена образователно-квалификационна степен „магистър“, което означава, че професията може да бъде упражнявана и от лица, завършили образователно-квалификационна степен „бакалавър по психология“. Не са редки и случаите, когато в списъците на вещите лица се включват лица, които нямат образователно-квалификационна степен „бакалавър по психология“, а са завършили специалност „Философия“, „Социология“, „Право“ и др., но са придобили образователно-квалификационна степен „магистър по психология“.

De lege ferenda законодателят следва изрично да въведе единни нормативни изисквания за придобиване и упражняване на професиите психолог, клиничен психолог и психотерапевт.

Включването на специалисти в списъците на вещите лица става след отправено предложение от страна на министерства, ведомства, учреждения, общини, съсловни и други организации и научни институти до председателя на съответния окръжен или административен съд или специализирания наказателен съд. Предложение за включване в списъците на вещи лица могат да правят лично и самите специалисти. В предложенията се вписват трите имена на специалиста, домашният му адрес, телефон за връзка и данни за неговото образование, специалност, месторабота, заеманата длъжност, продължителността на трудовия му стаж, стажът му като вещо лице и допълнителната квалификация. Тези обстоятелства се удостоверяват със съответните документи, които се прилагат към предложението: лична карта – копие; диплом за завършена степен на образование или професионална квалификация – нотариално заверено копие; за вещи лица, които са служители на МВР – документи за завършено специално обучение в Академията на МВР или Научноизследователския институт по криминалистика и криминология на МВР; свидетелство за съдимост; декларация съгласие на кандидата за вписването му в списъците на вещи лица; документи, свързани със стаж по специалността: нотариално заверено копие на трудова или служебна книжка, а за лицата със свободни професии – доказателство за регистрацията или за вписването им, удостоверяващи стаж по специалността не по-малко от 5 години; декларация, че лицето не е поставено под запрещение, не е лишено от право да упражнява професия или дейност; разрешение за пос-

тоянно пребиваване в България, ако лицето не е български гражданин или гражданин на Европейския съюз, на държава страна по Споразумението за Европейското икономическо пространство, или на Конфедерация Швейцария; удостоверение за достъп до класифицирана информация; декларация, че кандидатът не осъществява функции по правораздаване в системата на съдебната власт – чл. 11от Наредба № 2 от 29 юни 2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица.

Списъците на вещите лица към съответния окръжен или административен съд или специализирания наказателен съд се утвърждават от комисия в състав: председателят на апелативния съд или определен от него съдия, председателят на апелативния специализиран наказателен съд или определен от него съдия, апелативният прокурор или определен от него прокурор, ръководителят на апелативната специализирана прокуратура или определен от него прокурор, председателят на окръжния съд, председателят на специализирания наказателен съд, окръжният прокурор, ръководителят на специализираната прокуратура и председателят на административния съд.

Утвърдените списъци се изпращат на министъра на правосъдието за обнародване в „Държавен вестник“ и за публикуване в интернет на адрес: <http://www.justice.government.bg/74/>.

Предложения за изменение и допълнение на утвърдените списъци на вещи лица се правят до края на септември на съответната календарна година. До края на октомври комисиите актуализират списъците, а до 15 ноември списъците се изпращат на министъра на правосъдието за обнародване в „Държавен вестник“ и за публикуване в интернет.

На вписаните и утвърдени в списъците вещи лица органите на съдебната власт издават „карта за вещо лице“ по образец, утвърден с решение на Висшия съдебен съвет. В нея се вписват трите имена на вещото лице и идентификационен номер, който се генерира автоматично от специализиран софтуер за мониторинг и контрол на дейността на вещите лица.

Специалист, включен в списъка на вещите лица, може да бъде отписан в следните случаи: по негово желание; ако не отговаря на изискванията за включване в списъците на вещите лица; при смърт; при трайна фактическа невъзможност да работи по конкретни задачи повече от 6 месеца; при трайно поведение, което не отговаря на принципите на законност, процесуална и познавателна независимост, научна обоснованост на средствата и методите, използвани при експертното изследване, добросъвестност, обективност, всеостранност и пълнота на експертното изследване, поверителност и спазване на професионалната етика; когато многократно безпричинно отказва да му бъде възложена работа; при неспазване на етичните правила за вещи лица; при многократно освобождаване на вещото лице от възложената задача поради несвоевременно изготвяне на заключението.

5. Извършване на съдебнопсихологични експертизи по реда на Гражданския процесуален кодекс (ГПК)

Съгласно чл. 195, ал. 1 от ГПК вещо лице се назначава по искане на страната или служебно, когато за изясняване на някои възникнали по делото въпроси са необходими специални знания из областта на науката, изкуството, занаятите и други. В правомощието на съда се включва не само възможността и задължението при наличието на съответните предпоставки служебно да назначава вещо лице, но и служебно да формулира задачата на експертизата (Punev, Gachev et.al., 2012: 302).

Въззивният съд, като такъв по съществото на правния спор, също служебно може да назначи експертиза, дори и да няма оплакване във въззивната жалба, че в нарушение на съдопроизводствените правила това не е направено в първоинстанционния съд.

Ако въззивната жалба съдържа оплакване, че даден релевантен за делото факт е погрешно установен, не е необходимо въззивникът да е поискал назначаване на експертиза за установяване на съответния факт и да е определил задачата на вещото лице, тъй като единствено съдът може да прецени дали установяването на този факт налага съобразяване на определени правила на опита и положения на науката, изкуството, занаятите и др., изискващи специални знания, като предпоставка за назначаване на експертиза с определена задача. Необходимо и достатъчно е страната да се е позовала на процесуално нарушение на първата инстанция, което да е попречило на използването на това доказателствено средство, включително пропускът служебно да се назначи експертиза за изясняване на релевантни за делото въпроси. Ето защо, когато възникне необходимост да бъде установен даден факт във връзка с въведено във въззивната жалба оплакване, въззивният съд служебно назначава експертиза и определя задачата ѝ на разноски на страната, която носи тежестта да докаже съответния факт (*Тълкувателно решение № 1 от 09.12.2013 г. на ВКС по тълк. дело № 1/2013 г., ОСГТК*).

Съдът е длъжен да назначи вещо лице, когато за изясняването на определени въпроси са необходими специални знания в съответната област, независимо от това дали съдията притежава такива, или не, т.е. той не може да откаже да допусне това доказателствено средство с мотива, че разполага със съответните специални знания. В обратния смисъл обаче е становището, изразено в *Решение № 108 от 16.05.2011 г. по гр.д. № 1814/2009 г. на ВКС, IV г.о.*, съгласно което вещо лице се назначава само в случаите, когато съдията не разполага със съответните специални знания.

В определението, с което съдът назначава вещото лице, се посочват: предметът и задачата на експертизата; материалите, които се предоставят на вещото лице, името, образованието и специалността на вещото лице (чл. 197, ал. 1 от ГПК).

Предмет на доказване с експертизата са факти, обстоятелства и причинно-следствени връзки, за които са необходими специални знания, но не и логически и правни изводи или пък изводи, касаещи приложението на закона. Вещото лице няма за задача да събира доказателства или да дава правна преценка на събраните доказателства – *Решение № 2056 от 13.10.1958 г. по гр. д. № 5916/1958 г. на ВС, II г. о.*

Това изискване се съдържа изрично и в легалната дефиниция на понятието „специални знания“, съдържаща се в § 1, т. 6 от Наредба № 2 от 29 юни 2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица, съгласно която „специални знания“ са тези знания, които отговарят едновременно на следните изисквания: не са юридически, с изключение на тези, които се отнасят до чуждестранно законодателство и практика; не са общоизвестни; получени са в резултат на теоретична подготовка и практически опит по определена научна дисциплина.

Вещите лица не могат да събират гласни доказателства. Те изграждат своите заключения както въз основа на своите знания и опит, така и върху събраните и проверени в съда доказателства и на представените им от страните писмени доказателства, но не и въз основа на свидетелски показания, които те са събрали и не са били проверени в съда – *Решение № 1510 от 12.X.1956 г. по гр. д. № 6329/1956 г. на ВС, I г. о.*

Заключението на вещото лице трябва да почива на обективни данни, а не на предположения, в противен случай се стига както до необоснованост на експертното заключение, така и до необоснованост на съдебното решение, изградено върху него – *Решение № 1072 от 06.07.1956 г. по гр. д. № 4267/1956 г. на ВС, I г. о.*

За разлика от свидетеля, който дава на съда само сведения за фактите, които е възприел със собствените си сетива, вещото лице дава сведения за общи закономерности и правила, като предлага на съда своите доказателствени изводи за фактите по делото. По този начин вещото лице се превръща в консултант на съда при решаване на делото (Stalev, Mingova, Stamboliev and others, 2012:301). Именно тази консултантска функция прави ролята на вещото лице толкова важна за разрешаване на правния спор. На практика, в много случаи експертното заключение е единственият начин за установяване на факти и обстоятелства от значение за решаване на правния спор, които не могат да бъдат установени с други доказателствени средства (писмени и гласни доказателства, оглед, освидетелстване, събиране на веществени доказателства и др.).

В някои случаи изискването вещото лице да не може да събира нови доказателства, които не са събрани и проверени от съда, практически не може да бъде спазено докрай при осъществяването на съдебнопсихологичната експертиза. Тази експертиза включва извършването на тестове и осъществяване на интервю или беседа с изследваното лице, които няма как да

бъдат извършени предварително пред съда. Това касае случаите, когато се изследва лице, което не е страна в процеса.

Съгласно чл. 15 от Наредба № 10 за съдебните и арбитражните експертизи експертът не може да изменя, допълва или разширява възложената му задача без съгласието на органа, назначил експертизата. Ако при извършване на експертизата се открият нови материали, които имат значение по делото, но по които не му е била поставена задача, експертът е длъжен да ги посочи в заключението си. При изпълнение на възложената експертиза експертът има право да се запознае с материалите, отнасящи се до въпросите на експертизата, но и да изисква допълнителни материали по предмета на експертизата (чл. 12 от Наредба № 10).

Това обаче повдига важни въпроси от процесуална гледна точка. С приемане на новия ГПК (в сила от 01.03.2008 г.) в гражданския процес беше въведено т.нар. „концентрационно начало“, което изисква спазването на строго регламентирани преклузивни срокове, с изтичането на които се погасяват редица процесуални права. Преклузията е процесуална последица от неизвинителното бездействие или недопустимото действие на страната, която се отнася до неупражняването в срок на процесуалните възможности (права) на страните, които не влияят на развитието на производството, и която се изразява в погасяването на правото на страната да извърши пропуснатото процесуално действие във висиящия процес (Kostov, 2017: 192).

Така съгласно чл. 127, ал. 2 от ГПК в исковата молба ищецът е длъжен да посочи доказателствата и конкретните обстоятелства, които ще доказва с тях, и да представи заедно с нея всички писмени доказателства. От друга страна, в отговора на исковата молба ответникът е длъжен да посочи доказателствата и конкретните обстоятелства, които ще доказва с тях, и да представи всички писмени доказателства, с които разполага (чл. 131, ал. 3 от ГПК). Друга преклузия настъпва и във въззивното производство. Съгласно чл. 266, ал. 2 от ГПК до приключване на съдебното дирене във въззивната инстанция страните могат да твърдят нови обстоятелства и да сочат и представят нови доказателства, само ако не са могли да ги узнаят, посочат и представят до подаване на жалбата съответно в срока за отговор, както и да твърдят нововъзникнали след подаването на жалбата, съответно след изтичане на срока за отговора, обстоятелства, които са от значение за делото, и да посочат и представят доказателства за тях.

С извършване на съдебнопсихологичната експертиза вещото лице може да установи факти и обстоятелства, които не са твърдени от страните, но които са във връзка с поставените задачи. Възможно е вещото лице да получи от някои от страните писмени доказателства, които поради своята процесуална небрежност е пропуснало да представи навреме, но чрез експертизата да се опитва да въведе като доказателство в процеса.

Как следва да постъпи експертът в този случай? От една страна, ако изготви експертното заключение на базата на тези нови доказателства, ще бъде ограничена възможността на другата страна, за която те установяват неблагоприятни факти и обстоятелства, да възрази относно тяхната относимост, допустимост и истинност. ГПК е изграден на принципите на законността, състезателността, равенството на страните, диспозитивното и служебното начало (чл. 5 – 10 от ГПК). Участващите в съдебните производства лица и техните представители под страх от отговорност за вреди са длъжни да упражняват предоставените им процесуални права добросъвестно и съобразно добрите нрави (чл. 3 от ГПК).

От друга страна, дейността на вещите лица при извършване на съдебни експертизи се основава на принципите на законност, процесуална и познавателна независимост, научна обоснованост на средствата и методите, използвани при експертното изследване, добросъвестност, обективност, всеостранност и пълнота на експертното изследване, поверителност и спазване на професионалната етика – чл. 2 от Наредба № 2 от 29 юни 2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица. Вещото лице е длъжно да извърши експертизата добросъвестно съобразно поставените му задачи, като използва съвременните постижения в съответната научна област. Вещото лице не може да приема каквито и да са подаръци, услуги, ангажиране по други дела, ангажиране за работа, услуги или консултации от страна по делото или нейни представители до приключване на делото. Към всяка експертиза вещото лице представя декларация, че не е в конфликт на интереси във връзка с изготвянето ѝ.

На основание чл. 196, ал. 1, във връзка с чл. 22, ал. 1, т. бот ГПК не може да участва като вещо лице по делото лице, относно което съществуват обстоятелства, които пораждаат основателно съмнение в неговото безпристрастие.

Чрез спазването на тези принципи се гарантира конституционно признатото право на защита на страните (чл. 56 от Конституцията), което е гаранция за върховенството на закона и правовата държава.

В случаи като горепосочения поведението на вещото лице може да бъде тълкувано като такова, което противоречи на правилата на добросъвестността и независимостта и което накърнява равенството на страните, тъй като поставя едната страна в по-благоприятна процесуална позиция спрямо другата, която е лишена от възможността да упражни правото си на защита, като възрази срещу относимостта, допустимостта и истинността на въведените с експертизата нови доказателства. В този случай оцетената страна може да иска отвод на вещото лице, като изтъкне като довод, че поведението му поражда основателно съмнение в неговото безпристрастие. При искане за отстраняване (отвод) на вещото лице то е длъжно незабавно да съобщи на съда всички обстоятелства, които могат да бъдат основание за отстраняване, и да вземе от-

ношение по твърденията в молбата за отстраняването си. Съдът се произнася с определение по искането за отстраняване на вещото лице, което определение не подлежи на съдебен контрол.

За да се избегнат всякакви съмнения в безпристрастността на вещото лице, препоръчително е в такава ситуация то първо да уведоми съда за новооткритите доказателства, за които не са наведени твърдения от страните до този момент, но които са от значение за изготвяне на експертното заключение. В този случай вещото лице следва да изготви заключението едва след като съдът допусне в процеса новооткритите доказателства, като посочи конкретно и подробно поради какви съображения не е в състояние да изготви в срок експертното заключение.

Това е необходимо, тъй като за невярно заключение, дадено пред съд или пред друг надлежен орган на властта, вещото лице носи наказателна отговорност и се наказва с лишаване от свобода от една до пет години и с лишаване от правото да упражнява съответната професия (чл. 291, ал. 1 от Наказателния кодекс).

Вещото лице е длъжно да откаже да извърши експертизата и в случаите, когато е страна по делото или заедно с някоя от страните по делото е субект на спорното или свързано с него правоотношение; когато е съпруг или роднина по права линия без ограничение, по съребрена линия до четвърта степен или по сватовство до трета степен на някоя от страните или на неин представител; когато живее във фактическо съпругеско съжителство със страна по делото или с неин представител; когато е било представител, съответно пълномощник, на страна по делото; когато е взело участие при решаване на делото в друга инстанция или е било свидетел по делото.

Назначеното вещо лице се освобождава от съда от възложената му задача, когато не може да я изпълни поради липса на квалификация, болест или друга обективна причина, когато се допуска отказ от свидетелстване (чл. 166 от ГПК) или когато не е изготвило своевременно заключението.

Експертното заключение не е изготвено своевременно, когато не е спазен срокът по чл. 199 от ГПК, а именно – когато не е представено в деловодството на съда най-малко една седмица преди съдебното заседание. Това е необходимо, за да имат достатъчно време страните да се запознаят с него и да не бъдат „изненадани“. Още при назначаването на вещото лице съдът дава на вещото лице подходящ срок за изготвяне на заключението. Вещото лице уведомява съда, когато не може да изготви заключението в определения срок, и посочва какъв срок му е необходим.

В случай че вещото лице не се яви на съдебното заседание, откаже да даде заключение или не го представи в срок без уважителна причина, съдът му налага глоба в размер от 50 до 300 лв. В този случай съдът е длъжен да отложи заседанието за друга дата, освен ако страните не се съгласят

да бъде изслушано експертното заключение въпреки несвоевременното му представяне. При повторно нарушение съдът налага глоба в размер от 100 до 1200 лева.

Съдът призовава вещото лице за изслушване на експертното му заключение. Изслушването се извършва в открито съдебно заседание след снемане на самоличността на вещото лице, като съдът му напомня за наказателната отговорност за даване на невярно заключение по чл. 291, ал. 1 от НК. Съдът запитва също така дали се намира с някоя от страните в отношения, които биха породили съмнение за неговата безпристрастност.

Вещото лице излага устно заключението си пред съда. Страните могат да задават въпроси за изясняване на заключението. Въпросите се задават първо от страната, която е поискала заключението, респ. от заинтересованата страна, когато експертизата е назначена служебно от съда. В случаите, когато са допуснати въпроси и на двете страни, въпросите се задават първо от ищеца, респ. от жалбоподателя. След това въпросите се задават от другата страна, като обикновено накрая се задават и от съда, но това не е задължително. По своя преценка съдът може по всяко време да задава въпроси, като процесуалният закон не регламентира изрично последователността на задаване на въпросите.

Съгласно чл. 14, ал. 2 от Наредба № 10 за съдебните и арбитражните експертизи експертът не може да взема становище по въпроси, които са извън неговата компетентност.

Не е допустимо да се задават въпроси към вещото лице, които са извън предмета на експертизата, т.е. нямат връзка с поставените задачи, освен ако другата страна не се съгласи и ако вещото лице може да отговори в същото заседание. Не се допускат и въпроси, които изискват логически и правни изводи от страна на вещото лице или относно приложението на закона. Изслушването на вещото лице е процесуален способ за изясняване на вече представеното на съда експертно заключение, а не за допълването му в устна форма в съдебното заседание. Не се допускат също така подвеждащи въпроси, т.е. такива, които съдържат отговора и с които се внушава на вещото лице как да отговори.

Ако такива въпроси бъдат поставени от страните, същите се отразяват в съдебния протокол, като съдът по възражение на другата страна или служебно с мотивирано определение отказва да ги допусне. Определението на съда за недопускане на въпроса не подлежи на обжалване.

След изслушване на експертното заключение съдът дава възможност на страните да изложат становището си по него. Ако някоя от страните оспори експертизата, докато трае изслушването, съдът може да назначи друго или повече вещи лица за изготвяне на допълнителна или повторна експертиза.

Съдът не е длъжен при всяко оспорване на експертизата да назначи допълнителна или повторна експертиза. Това се налага само при сериозно направе-

ни възражения за пропуски, некомпетентност и необоснованост – **Решение № 510 от 10.03.1978 г. по гр.д. № 2854/1977 г. на ВС, II з.о.** Следователно при оспорване на експертизата страните трябва ясно, точно и конкретно да посочат недостатъците на експертизата, за да бъде уважено искането им за допълнителна или повторна експертиза.

Съгласно чл. 202 от ГПК съдът не е длъжен да възприема заключението на вещото лице, а го обсъжда заедно с другите доказателства по делото.

Относно преценката на експертното решение по чл. 202 ГПК е формирана трайно установена практика на ВКС – с **Решение № 241 от 23.10.2013 г. по гр.д. № 3194/2013 г. на I ГО на ВКС, Решение №108 от 16.05.2011 г. по гр.д. № 1814/ 2009 г. на IV ГО на ВКС, Решение № 762 от 20.07.2011 г. по гр.д. № 1371/2009 г. на I ГО на ВКС, Решение № 60 от 25.03.2013 г. по т.д. № 475/2012 г. на II ТО на ВКС, Решение №107 от 27.07.2015 по гр. дело №4680/2013 на ВКС, ТК, I т.о.** и др. В тях е прието, че заключението на вещото лице, като всяко доказателствено средство, трябва да бъде обсъдено наред с всички доказателства по делото. Съдът не е длъжен да възприема заключението на вещото лице, дори и когато страната не е направила възражение срещу него, и следва да прецени доказателствената му сила съобразно обосноваването му. Независимо дали съдът възприема, или не експертното заключение, той следва да изложи мотиви, обосноваващи преценката му за годността на експертизата.

Наличието на ясни и убедителни мотиви е условие за процесуална законосъобразност на постановеното решение (в този смисъл – **Решение № 157 от 8.11.2011 г. на ВКС по т. д. № 823/2010 г., II т. о., ТК; Решение № 241 от 17.10.2012 г. на ВКС по гр. д. № 850/2011 г., II з. о., ГК; Решение № 4/18.02.2016 г. по гр. д. № 3322/2015 г. на ВКС, II Г.О.**).

В практиката се налага извършването на съдебнопсихологични експертизи по реда на ГПК най-често при иски за заплащане на обезщетение за неимуществени вреди от непозволено увреждане; при определяне на режим на родителски контакти при развод на съпрузи или при раздяла на партньори, които са живели във фактическо съжителство, при дела за определяне на временни мерки за закрила на детето по Закона за закрила на детето или по Хагската конвенция за гражданските аспекти на международното отвлечение на деца от 25 октомври 1980 г., по Закона за защита от домашното насилие, при дела за поставяне под запрещение, при предаване на дете чрез съдебен изпълнител и др.

Най-често в съдебната практика се налага изслушване на съдебнопсихологични експертизи при дела за заплащане на обезщетение за неимуществени вреди от непозволено увреждане. По своята същност непозволеното увреждане (т.нар. „деликт“) представлява сложен юридически факт, елементи от който са: деяние (действие или бездействие), вреда, противоправност на деянието,

причинна връзка и вина, като вината се предполага до доказване на противното. Пострадалият може да понесе болки и страдания, които пораждат за него право да търси обезщетение за неимуществени вреди. (**Постановление № 4 от 23.XII.1968 г. на Пленум на ВС**). В тези случаи съдът определя обезщетението по справедливост (чл. 52 от Закона за задълженията и договорите).

При тези дела се назначават съдебнопсихологични експертизи с оглед установяване на две от предпоставките за уважаване на иска – дали пострадалото лице е понесло болки и страдания и дали те се намират в пряка и непосредствена причинно-следствена връзка с противоправното деяние (действие или бездействие). Според правната доктрина водещи при определянето на съдържанието на понятията „*пряка и непосредствена последица*“ са теорията за равноценността, според която един факт е причина за резултата, когато, ако този факт е липсвал, то резултатът не би настъпил, и адекватната теория, съгласно която причина са тези условия, които причиняват резултата нормално, типично, адекватно, а не по изключение (**Тълкувателно решение № 1 от 15.03.2017 г. по тълкувателно дело № 2/2016 г. на ОСС от I и II колегия на ВАС**).

В практиката на Върховния касационен съд, изразена в **Решение № 81/27.01.2006 г. по гр. д. № 23/2005 г. на IV гражданско отделение на ВКС**, **Решение № 129/25.07.2005 г. по гр. д. № 2439/2003 г. на същото отделение на ВКС** и други, е възприето разбирането, че „...*непосредствени вреди са тези, които по време и място следват противоправния резултат, а преки са тези, които обосновават причинната връзка между противоправността на поведението на деликвента и вредите*“.

6. Извършване на съдебнопсихологични експертизи по реда на Административнопроцесуалния кодекс (АПК)

В АПК не се съдържат специални правила относно назначаването и провеждането на съдебнопсихологичните експертизи. Поради това на основание чл. 144 от АПК за неуредените в АПК въпроси субсидиарно се прилага ГПК.

Най-често в съдебната практика се налага изслушване на съдебнопсихологични експертизи при искове срещу държавата и общините за заплащане на обезщетение за неимуществени вреди от непозволено увреждане по реда на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди, когато увреденото лице е понесло болки и страдания.

7. Извършване на съдебнопсихологични експертизи по реда на Наказателнопроцесуалния кодекс (НПК)

Предпоставките за назначаване на съдебнопсихологична експертиза в наказателния процес са същите като в гражданския процес – когато за изясняване на някои обстоятелства по делото са необходими специални знания из

областта на науката, изкуството или техниката, съдът или органът на досъдебното производство назначава експертиза.

Експертизата е задължителна, когато съществува съмнение относно вменяемостта на обвиняемия; способността на обвиняемия с оглед на своето физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях; способността на свидетеля с оглед на своето физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни показания за тях.

В акта, с който се назначава експертиза, се посочват: основанията, поради които се налага да се извърши експертизата; обектът и задачата на експертизата; материалите, представени на вещото лице; трите имена, образованието, специалността, научната степен и длъжността на вещото лице или наименование на учреждениято, в което работи, наименованието на медицинското учреждение, в което ще се правят стационарните наблюдения. Когато експертизата е назначена в досъдебното производство, в акта за назначаването се посочва и срокът за представяне на заключението.

Не могат да бъдат вещи лица лицата, които не притежават необходимата професионална правоспособност, както и лицата, които са участвали в състава на съда, извършвали разследване по делото, който е бил прокурор по делото, който е бил обвиняем, настойник или попечител на обвиняемия, защитник или повереник по делото, който е бил или може да встъпи в наказателното производство като частен обвинител, частен тъжител, граждански ищец или граждански ответник; който е съпруг или близък роднина на гореизброените лица или на друг член от състава на съда, свидетелите по делото, лицата, които се намират в служебна или друга зависимост от обвиняемия или неговия защитник, от пострадалия, частния тъжител, гражданския ищец, гражданския ответник или от техните повереници, лицата, извършили ревизията, материалите от която са послужили като основание за започване на разследването, както и всяко лице, което поради други обстоятелства може да се счита предубедено или заинтересовано пряко или косвено от изхода на делото. В тези случаи вещото лице е длъжно само да си направи отвод, а ако не го стори, заинтересованите лица предявяват отвода пред органа, който е назначил експертизата.

Вещото лице е длъжно да се яви пред съответния орган, когато бъде призвано, и да даде заключение по въпросите на експертизата. То може да откаже да даде заключение само когато поставените въпроси излизат извън рамките на неговата специалност или материалите, с които разполага, не са достатъчни, за да си състави обосновано мнение.

Вещото лице представя заключението си в досъдебното производство в срок, определен от органа на досъдебното производство, а в съдебното про-

изводство – не по-късно от седем дни преди датата на съдебното заседание. Заключението се представя в съда с преписи за страните.

За неявяване или отказ да даде заключение без уважителни причини, вещото лице се наказва с глоба до 500 лева. Ако вещото лице посочи уважителни причини за неявяването си, глобата се отменя.

Когато глобата е наложена от орган на досъдебното производство, постановлението се обжалва пред съответния първоинстанционен съд в тридневен срок от съобщението за налагането ѝ. Съдът се произнася незабавно в закрито заседание с определение, което е окончателно. Определението на съда, с което той отказва да отмени глобата, наложена от него, подлежи на обжалване по реда на глава двадесет и втора.

Вещото лице има следните права: да се запознае с материалите по делото, които се отнасят до въпросите на експертизата; да изисква допълнителни материали и да взема участие при извършването на отделни действия по разследването, когато това е необходимо, за да изпълни възложената му задача; да получи възнаграждение за положения труд и да му се заплатят разходите, които е направил, както и да иска отмяна на актовете, които накърняват неговите права и законни интереси. Когато вещите лица са повече от едно, те имат право да се съвещават, преди да дадат заключението. При единодушие вещите лица могат да възложат на едно от тях да изложи пред съответния орган общото заключение, а когато са на различно мнение – всяко от тях дава отделно заключение.

Органът, който е назначил експертизата, призовава вещите лица, проверява тяхната самоличност, специалност и компетентност, отношенията им с обвиняемия и пострадалия, както и наличността на основание за отвод. Актът за назначаване на експертизата се връчва на вещото лице, след което му се разясняват правата и задълженията, както и отговорността, която носи, ако даде невярно заключение.

След като извърши необходимите изследвания, вещото лице съставя подписано писмено заключение, в което посочва: името си и на какво основание е извършена експертизата; къде е извършена; задачата, която е поставена; материалите, които са били използвани; изследванията, които са извършени и с какви научни и технически средства; резултатите, които са получени, и изводите от експертизата. Ако при извършването на експертизата се открият нови материали, които имат значение по делото, но по които не му е била поставена задача, вещото лице е длъжно да ги посочи в заключението си.

Съдът призовава вещото лице за изслушване на експертното заключение. Когато делото се отлага поради неявяване без уважителна причина на вещото лице, съдът му налага глоба до 1000 лева, която може да се обжалва. Освен това съдът постановява вещото лице да бъде доведено принудително за следващия заседателен ден, определен от съда.

Разпит на вещото лице може да не се проведе, ако то не се яви и страните са съгласни с това. Неявяването на вещото лице не е основание за отлагане на съдебното заседание, ако съдът намери, че и без него обстоятелствата по делото могат да бъдат изяснени.

На вещото лице се поставят въпроси, след като се прочете заключението му. Въпросите се задават по следния ред: най-напред от прокурора или частния тъжител, частния обвинител и неговия повереник, гражданския ищец и неговия повереник, гражданския ответник и неговия повереник, другите подсъдими и техните защитници и защитника на подсъдимия. Председателят и другите членове на съдебния състав могат да поставят въпроси след изчерпване на въпросите на страните.

Разпит на вещо лице може да се извърши и чрез видеоконференция или телефонна конференция, когато това се налага от обстоятелствата по делото.

8. Провеждане на съдебнопсихологичната експертиза

Всяко психологическо изследване се извършва чрез използването на утвърдена в практиката методология. В психологическата практика е възприето методите на изследване да се класифицират на експериментални и клинични, като експерименталните са: въпросници, проективни техники, социално-психологични и групови методи, а клиничните методи включват анамнезата – обективна и субективна – или експлорацията, както и наблюдението. Експлоративният разговор е насочен към основните етапи във формирането на личността, и по-специално към особеностите на социалното ѝ обкръжение (Kokoshkarova, 1984 : 9 – 21).

При експертизата на непълнолетни задължително се прави съпоставка на установеното равнище на интелектуално и личностово развитие спрямо календарната възраст (чл. 30 от Наредба № 2 от 26 октомври 2011 г. за условията и реда за извършване на съдебномедицинските, съдебнопсихиатричните и съдебнопсихологичните експертизи).

Процедурата по изследване се провежда обикновено в кабинета на психолога при гарантирано време и пространство, осигуряващо уединеност.

Интервюиращите техники са полуструктурирани, т.е. следват предварително зададени тематични области, но начинът на задаване на въпроси е свободен; структурирани оценки с апробиран инструментариум, където са приложими, се правят едва след първоначалното интервю. Използват се техники за насърчаване, като се започва с отворени въпроси с постепенен преход към затворени във втората част на интервюто. Обръщенията са съответни на културовата среда, възрастта и социалния статус на изследваното лице, отчитат се моториката и невербалната комуникация.

Обичайно интервюто преминава през следните фази: въвеждане, отваряне, същинска фаза, затваряне и приключване. От съществено значение е ориенти-

рането в несъзнаваните потребности на изследваното лице. Голяма част от изкуството на интервюто се крие не в анализиране на това какво лицето споделя открито, а в долавяне на това какво не доизказва, какво въобще не казва, защо не го казва и как го прави. Тези потребности се коренят в основни екзистенциални страхове и теми, с които борави лицето на полусъзнавано или изцяло несъзнавано ниво, и пропускат да бъдат посрещнати по подходящ начин, може да породят значителни съпротиви в процеса на интервюиране, респективно и до изкривяване на получените при изследването данни.

Отделен и специфичен компонент на изследването е интервюто с близък, което е с различна цел и технология на провеждането от интервюто с изследваното лице, въпреки че са налице редица общи за интервюирането елементи. При него се отчитат по-специално възможността за пристрастие в информацията, тревожността на близкия, специфичният характер на връзката му с изследвания, етични проблеми, като лоялност и конфиденциалност, евентуални материални изгоди.

Психологът извършва и проучване на стандартизираната документация относно начин на постъпване в здравни заведения (ако има такива), анамнеза на актуалното състояние, историята на боледуване (ако има такава), личното развитие със задължително отразяване на ранното развитие, социалната ситуация, съпътстващите заболявания и инвалидност, подробен психологичен статус с извадки от пряката реч на болния, соматичен статус, неврологичен статус, обобщение на случая с интерпретация в терминология и синдромна оценка, както и формулировка на случая, ако е възможна на този етап.

Когато се прави оценка за агресивност, се отчитат фактори като: степен на сътрудничество на изследваното лице; евентуална психопатология: персекуторни налудности, коментиращи или заплашващи халюцинации, налудонастроение и витален страх, остър психоорганичен синдром, „катастрофални“ преживявания и други, с известна висока предиктивна стойност по отношение на агресия; минали агресивни актове; алкохолна интоксикация или злоупотреба/зависимост; възраст и пол; социална ситуация; личностова структура, особено данни за антисоциално личностово разстройство. Отчитат се също и фактори като: вербална агресия; физическа агресия към неодушевени предмети; агресия към хора при минимално провокиране; агресия към хора без провокиране; хомициден план или риск; степен на организираност/неорганизираност на агресията; степен на подготовка и обмисляне/импулсивност; целенасоченост/безогледност на агресията; достъп до неодушевени предмети, които могат да бъдат опасни; всички гореизброени аспекти на агресията при минали епизоди на агресия. Най-често агресивността се изследва чрез теста на *Buss-Durkee*.

Оценката на общата интелигентност дава данни за нивото на умствено развитие или за наличие на деменция при органично мозъчно разстройство. Използваните методики най-често са: *WAIS*; *RAVEN*; *MMSE*.

Оценката на абстрактното мислене и разсъждения включва изследване на способността за решаване на проблеми, формиране на понятия, евентуалната загуба на капацитета за абстрактно мислене и съждения, намаление на гъвкавостта при решаване на проблеми и при адаптиране към нови или променени ситуации. Най-често използваните методики са: установяване на последователност, образуване на изкуствено понятие, логична последователност и хумор, *WCST*.

Най-често използваните методики за изследване на паметта, ориентацията и заучаването са: *Wechsler Memory Scale*, *Benton-Test*, *Digit Span*, тест на Лурия и др.

Изследването на вниманието и концентрацията се изразява в оценка на колебанията на концентрацията и обработката на информация, трудности в превключването, неустойчивост към странични въздействия, недостатъчна поведенческа и когнитивна гъвкавост (например при модифициране на подхода към проблема при изменящи се изисквания на средата), нестабилност на поведенческата изява. Най-често използваните методики са: коректурни проби, аритметични задачи, *Digit-Span Test*, *Symbol-Test*, *Trail Making-Test*, *Stroop-Test* и др.

При оценка на езиковите умения се изследват експресивната, моторната и рецептивната реч, навиците за четене, писане и разбиране, плавност и богатство на речта. Проучват се петте отделни аспекта на развитието на езика: фонология, морфология, синтаксис, семантика и прагматика (Matanova, 1998: 70; Shames & Anderson, 2002: 191).

9. Съдебнопсихологична експертиза на лица с посттравматичното стресово разстройство (ПТСР)

Терминът ПТСР (посттравматично стресово разстройство) започва да се използва масово в научната литература след началото на 80-те години на миналия век, когато бива официално въведен в клиничните измерения на психиатрията и психологията.

Според американската психиатрична асоциация (АПА) то се характеризира с натрапливост в психичния апарат на пострадалите вследствие на различни травматични събития, като например: военни действия, природни бедствия и катастрофи, сексуално насилие, трафик на хора, бежански кризи, вследствие на злоупотреби и зависимости (автомобилни катастрофи), тормозът въобще в различните му измерения и пр.

Независимо от факта, че симптомите при ПТСР винаги са натрапливи като общ знаменател, що се отнася до мисли, чувства, страхове и т.н., то протича субективно при всеки индивид, като в т.ч. трябва да се отбележат и възрастовите специфики на изследваните лица. Като цяло, има много сходства при деца, юноши и възрастни, що се отнася до последващите реакции при проти-

чането на разстройството, т.е. тези сходства са част от адаптационна стратегия при човека. Условно, симптомите губят силата си след около 1,5 години, което не се отчита при някои по-тежки травматични събития.

По правило посттравматичният стрес никога не е изолиран сам по себе си. Диагностицирането на ПТСР предполага наличието на тревожности и депресивни състояния, минимални или критични промени от негативно естество на нива емоционално-поведенческа и когнитивна сфера (Поров, 2003: 66; Tarabrina, 2001: 56 – 60).

Методите, които специалистите използват за диагностицирането на посттравматичното стресово разстройство, безусловно трябва да се основават на два фактора – валидност и надеждност.

За целите на съдебнопсихологичната експертиза, както и с оглед на по-горе написаното, е желателно изследването да бъде осъществено в рамките на няколко посещения при специалиста. Като цяло, методите за оценка на стреса вследствие на преживени травматични събития се базират на интервюта и въпросници.

Въз основа на *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (понастоящем DSM-IV) са разработени стандартизирани скали за интервю. Благодарение на психометрията са разработени и съвременни самооценъчни въпросници (MMPI).

В научния труд „Посттравматичен стрес“ (Поров, 2003) надлежно са представени най-често използваните самооценъчни въпросници (скали) и интервюта за научна обосновка на дадена експертиза (що се отнася до измерване и оценка на ПТСР), а именно:

1) Интервюта.

а. Стандартно-структурирани интервюта (за оценка на различни разстройства):

а.1. скала за диагностично интервю (Diagnostic Interview Schedule – DIS);

а.2. структурирано клинично интервю (Structured Clinical Interview – SCID).

а. Скали за оценка на ПТСР:

б.1. интервю за ПТСР (PTSD – Interview – PTSD-I);

б.2. приложена клинична скала за посттравматично стресово разстройство (Clinician-Administered Post-Traumatic Stress Disorder Scale – CAPS).

2) Самооценъчни скали:

б. Въпросник за ПТСР (PTSD Inventory);

с. Скала „Мисисипи“ (M-PTSD);

д. Въпросник на Пен (Penn Inventory);

е. Многофазен личностов въпросник „Минесота“ (MMPI);

ф. Скала за въздействие на събитието (The Impact of Event Scale – IES);

г. За дисоциативни преживявания: Скала за дисоциативни преживявания (Dissociative Experiences Scale); Въпросник за перитравматични дисоци-

ативни преживявания (Peritraumatic Dissociative Experiences Questionnaire); *Въпросник за травмен симптом* (Trauma Symptom Checklist); *Самооценъчен въпросник за посттравматичен стрес* (Self-Rating Inventory for Posttraumatic Stress – SIP).

3) За придружаващи симптоми:

h. *Въпросник за общо здраве* (GHQ);

i. *Въпросник за депресия на Бек* (Beck Depression Inventory);

j. *Въпросник за тревожност като състояние-черта* (State-Trait Anxiety Inventory – STAI);

k. *Тексаски въпросник за скръб* (Texas Inventory for Grief – TIG).

4) Оценка при юноши и деца:

l. *Индекс за реакция на посттравматично стресово разстройство* (Post-Traumatic Stress Disorder Reaction Index);

m. *Въпросник за поведенчески проблеми* (Behaviour Problem Checklist);

n. *Въпросник за детско поведение* (Child Behaviour Checklist);

o. *Родителски и учителски оценъчни скали на Рутър* (Rutter Parent and Teacher Rating Scales);

p. *Скала за въздействие на събитието* (Impact of Event Scale – IES);

q. *Скала за депресия на Бирлсон* (Birlson Depression Scale);

r. *Ревизирана скала за проявена тревожност при деца* (Revised Children's Manifest Anxiety Scale);

s. *Ревизирана скала за проучване на страха при деца* (Revised Fear Survey Schedule for Children);

t. *Полуструктурирано интервю за оценка на травматични преживявания при деца (DSMIII-R)*, както и *Въпросник за родителите за оценка на травматичните преживявания на децата* (Child Stress Reaction Checklist — National Center for PTSD, Boston VAMC; Boston University School of Medicine; Shriners Bum Institute; Harvard Medical School; National Centerfor PTSD, White River Junction, VM) (Tarabrina, 2001).

5) При сексуално посегателство/тормоз върху деца:

u. *Въпросник за депресия при деца* (Children's Depression Inventory);

v. *Преценка на страха при сексуален тормоз* (Sexual Abuse Fear Evaluation);

w. *Въпросник за детско сексуално поведение* (Child Sexual Behaviour Inventory);

x. *Въздействие на травматични събития при деца* (Children's Impact of Traumatic Events);

y. *Луизвилски въпросник за проучване на страха при деца* (Louisville Fear Survey for Children).

6) Оценка не само при негативни, но и при положителни психологични реакции вследствие на травматично събитие (промени във възгледите):

z. *Въпросник за промени във възгледите* (Changes in Outlook Questionnaire);

7) Самооценъчни инструменти, базирани на оценката на психосоциалните фактори (преди, по време и след травматичното събитие).

10. Възнаграждение

Вещото лице има право на възнаграждение за извършената експертиза, както и направените разходи за използваните материали, консумативи, пособия, технически средства, машинно и компютърно време и други необходими разходи.

Когато експертизата е назначена по искане на страни, които не са освободени от заплащане на разноски, възнаграждението се определя предварително с първоначален депозит, който се внася по сметката на органа, назначил експертизата. Вещото лице започва дейността по извършване на експертизата, след като е внесен депозитът.

По дела, по които страните са освободени от разноски, се определя първоначално възнаграждение, което впоследствие се изплаща от органа, който е назначил експертизата.

Възнаграждението и разходите на вещото лице се изплащат въз основа на писмено разпореждане на органа, който го е назначил. Сумите се изплащат по банков път в срок до 60 дни от приемането на експертизата. Сумите се изплащат от внесения от страните депозит или от бюджета на органа, назначил експертизата. Плащането на сумите се извършва след представяне от вещото лице на първичен счетоводен документ.

При определяне на възнагражденията органът, възложил експертизата, съобразява и преценява сложността и спецификата на поставените задачи; компетентността и степента на квалификация на вещото лице; времето, необходимо за извършване на експертизата; обема на извършената работа; необходимите разходи за извършването на експертизата, като употреба на материали, консумативи, използвани пособия, съоръжения и други; други условия, оказващи влияние върху заплащането за извършената работа, в това число срочност на изпълнението, работа в почивни дни и национални празници.

Тези обстоятелства се установяват от органа, назначил експертизата, въз основа на справка-декларация от вещото лице, която се представя заедно с експертизата и към която се прилагат документи за извършените разходи. Когато експертизата е изготвена от повече от едно вещо лице, възнаграждението се заплаща на всяко от тях. Ако вещото лице не представи документи за разходите, те се заплащат по преценка на органа, назначил експертизата.

За всеки действително отработен час се заплаща възнаграждение в размер 2,3 % от установената минимална работна заплата за страната към датата на възлагане на експертизата (11,73 лв. на час към 2018 г.). Броят на действително отработените часове се установява от справка-декларация. Възнаграждението се определя и за устно допълнение към експертизата.

Възнаграждението на вещото лице не може да се определя под условие или да се обвързва с изхода от решаването на делото.

За особено сложни и специфични експертизи, извършени от висококвалифицирани вещи лица, възнаграждението може да бъде увеличено до 100 %. За експертизи, извършени в почивни дни и национални празници, възнаграждението може да бъде увеличено до 100 %.

При явяване на вещо лице и отлагане на делото по независещи от него причини на същото освен разходите се заплаща и възнаграждение в размер не по-малко от 20 лв.

На вещото лице се заплащат и разходите за пътни, дневни и квартирни, необходими за изготвяне на възложената експертиза, от органа, назначил експертизата. Пътни, дневни и квартирни пари се заплащат за всяко явяване на вещото лице пред органа, назначил експертизата, или пред органа, който го е призовал. Тези разходи могат да бъдат изплатени на вещото лице и авансово с писмено разпореждане на органа, назначил експертизата.

Не се признават за разходи: разходи за билет за самолет, освен когато командировката е в чужбина; пътни разходи без представяне на билет или друг документ, удостоверяващ извършения разход; разходи за една нощувка над 50 лв.

Органът, назначил експертизата, може да промени размера на възнаграждението на вещото лице. За извършените корекции се посочват мотиви.

Ако вещото лице не представи справка-декларация или ако органът, възложил експертизата, прецени, че няма основание да увеличи възнаграждението, то остава в първоначално определения размер.

Ако прецени, че са налице основания да увеличи или намали първоначално определеното възнаграждение, органът, възложил експертизата, определя окончателно възнаграждение. За намалението на възнаграждението се посочват мотиви.

Ако органът, възложил експертизата, откаже да приеме заключението на вещото лице по причини, за които вещото лице отговаря, определеното възнаграждение не му се изплаща. Отказът се мотивира.

11. Извършване на извънсъдебни психологични експертизи

11.1. По Наредба № 36 от 15 май 2006 г. за изискванията за психологическа годност и условията и реда за провеждане на психологическите изследвания на кандидати за придобиване на правоспособност за управление на МПС, на водачи на МПС и на председатели на изпитни комисии и за издаване на удостоверения за регистрация за извършване на психологически изследвания.

При психологическите изследвания по тази наредба се прави оценка за състоянието на психологическите качества на изследваното лице и съответствието им с изискванията към съответната категория или професионална

група и се прави прогноза с вероятностен характер за психологическата годност на лицето за съответната цел за определен период от време.

Психологическото изследване се състои от три части.

При първата част на изследването се изследват познавателната и личностната сфера чрез тестове на хартиен носител (бланкови методики) и наблюдение. Изследваните лица попълват тестовете собственоръчно.

Първата част на изследването се провежда групово само в помещението за групово изследване, като в началото на изследването психологът обяснява на изследваните лица същността на изследването, условията, реда и начина на протичането му. След това психологът раздава на изследваните лица методиките за познавателната и личностната сфера, предварително подредени в папки в реда, в който ще бъдат използвани. Психологът организира работата с методиките за познавателната сфера, които се дават за ограничено време, като лицата попълват в съответната тестова бланка или лист за отговори датата, личните си данни и основната заявена цел. След това психологът дава стандартизирана инструкция за начина на работа с теста и времето за работа, а след инструкцията на изследваните лица се предоставят възможност и време за въпроси и отговаря, ако има такива. Работата с тестовете за ограничено време започва и се прекратява от всички изследвани лица при установени думи, условно наречени „команди“, съответно за начало и край на работа; времето за работа се отчита с хронометър. Лицата работят самостоятелно, като попълват тестовата бланка или листа за отговори с пишещ в син цвят химикал. След изтичане на определеното време психологът събира бланките и листовите за отговори на всички изследвани лица. Психологът контролира спазването на инструкциите от изследваните лица, като при нарушения с червен химикал отбелязва върху тестовата бланка и след края вписва забележка върху тестовата бланка или листа за отговори на съответното лице. Психологът може да напуска залата по време на изследването само докато изследваните лица попълват личните си данни върху следващите бланки.

Работата с методиките за личностната сфера се организира в залата по следния начин: не се засича време за работа, лицата попълват върху съответния лист за отговори датата, необходимите лични данни и основната заявена цел. Психологът дава стандартизирана инструкция за начина на работа с дадения личностен тест, като след инструкцията психологът предоставя на изследваните лица възможност и време за въпроси и отговаря, ако има такива. Лицата работят самостоятелно, като попълват листа за отговори с пишещ в син цвят химикал. При неспазване на инструкцията за попълване на листа за отговори на личностния тест психологът обяснява допълнително на лицето начина на попълване. Психологът отговаря на въпроси на изследваните лица само относно значението на отделни думи или смисъла на отговорите при отрицателно зададените въпроси. При невъзможност дадено лице да разбере

личностния тест поради интелектуален дефицит или езиков проблем, върху листа за отговори психологът записва „Не разбира“, а лицето се подписва. След приключване на работа с личностния тест лицата предават попълнените листове за отговори. При неспазване на указанията или времето за работа тестът се обявява за невалиден.

При втората част на изследването се изследва психомоторната сфера. Изследването се провежда индивидуално с компютризирани тестове (апаратни методики) и наблюдение само в помещението за индивидуално изследване. Апаратното изследване се провежда след приключване на груповото и след нанасяне на резултатите от него в резултатните карти на всички лица при следната обща процедура. В началото психологът дава стандартизирана инструкция за работа с апарата и стандартизирани инструкции за всяка отделна методика, като инструкцията се дава групово или индивидуално. Общата инструкция за работа с апарата е придружена с еднократна демонстрация на всички сигнали, които ще подава апаратът. В инструкцията за всяка от методиките се описват особеностите и начините на работа. След инструкциите психологът предоставя на изследваните лица възможност и време за задаване на въпроси и отговаря, ако има такива. Изследването с апаратните методики се извършва индивидуално. Преди започване на тестовете на всяко лице се дава възможност за еднократно упражнение за работа с апарата, като упражнението се извършва, като психологът подава всички сигнали, на които изследваното лице трябва да реагира. При упражнението на лицето се дава обратна информация за начина на реагиране. Преди всяка методика психологът припомня особеностите ѝ и при установени думи, условно наречени „команда“ за начало на работа, стартира компютърната програма. Времето и темпът за работа за всеки тест на апарата са зададени автоматично. Резултатите на изследваното лице от апаратните методики се отчитат автоматично. Обработката на данните от първата част на изследването включва стандартни психометрични процедури, като за оценяване на резултатите се използват нормативни скали. Резултатите от апаратните методики на всяко изследвано лице се нанасят пред него в резултатната му карта. Изследваното лице се подписва в картата след нанасяне на резултатите.

Третата част на изследването включва беседа и наблюдение за получаване на допълнителна информация за качествата, необходими за съответната категория или професионална група. Третата част на изследването се провежда при следната обща процедура: беседата се провежда индивидуално с всяко изследвано лице след приключване на апаратното изследване; психологът, извършващ изследването, анализира резултатите на всяко лице преди провеждането на беседа с него; беседата включва стандартизирани въпроси относно опита, качествата и поведението на лицето като водач на МПС; по време на беседата се дава обратна информация на лицето за неговите резултати от пси-

хологическото изследване, показва се резултатната карта, а при необходимост – и обработените бланки и листове за отговори. Наблюдение на поведението на всяко лице се извършва по време на цялото изследване. Данните от беседата заедно с данните от наблюдението по време на всички части на изследването се описват от психолозите в резултатната карта на изследваното лице.

Психологическото изследване завършва със заключение за психологическа годност за съответната категория или професионална група и се дава от психолога в края на всяка проведена беседа. При вземане на решение за заключението за психологическа годност се вземат предвид резултатите от психологическите тестове, данните от наблюдението, данните от беседата и компенсаторните възможности на изследваното лице.

11.2. По Наредба № I-69 от 19 май 2000 г. за условията и реда за установяването на психологичната пригодност за боравене с огнестрелно оръжие и боеприпаси.

Изследванията за психологична пригодност по тази наредба се извършват в Института по психология – МВР, и неговите подразделения в страната. Психологичното изследване се провежда в рамките на един работен ден. Психологичното изследване се провежда по процедура, утвърдена от директора на Института по психология – МВР, и се състои от две части: писмен психологичен тест и стандартизирано интервю. Лицата, които не успеят да издържат писмения тест, не се допускат до интервю.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Kokoshkarova, A. (1984). *Psihologichno izsledvane na lichnostta v klinichnata praktika*. Meditsina i fizkultura [Кокошкаррова, А. (1984). *Психологично изследване на личността в клиничната практика*. Медицина и физкултура].
- Kostov, I. (2017). *Prekluziyata na vazrazheniyata na otvetnikov obshtia iskov protses*. Sofia: Sibi. [Костов, И. (2017). *Преклузията на възраженията на ответника в общия исков процес*. София: СибИ].
- Matanova, V. (1998). *Diagnostika na detsa s komunikativni narushenia*. Sofia [Матанова, В. (1998). *Диагностика на деца с комуникативни нарушения*. София].
- Popov, H. (2003). *Post-travmatichen stres*. Sofia: LIK [Попов, Х. (2003). *Посттравматичен стрес*. София: ЛИК].
- Punev, B., Gachev, V., Horozov, G., Miteva, D., Tanev, G., Krashkova, E., Balevska, E., Topalov, K., Vlahov, K., Zlatareva, M., Obretenova, M., Bobatinov & M. Kyurkchiev (2012). *Grazhdanski protsesualen kodeks. Prilozhen komentar. Problemi na pravoprilaganeto. Analiz na sadebnata praktika*. Sofia: Trud i Pravo [Пунев, Б., Гачев, В., Хорозов, Г., Митева,

- Д., Танев, Г., Кръшкова, Е., Балева, Е., Топалов, К., Влахов, К., Златарева, М., Обретенова, М., Бобатинов & М., Кюркчиев (2012). *Граждански процесуален кодекс. Приложен коментар. Проблеми на правоприлагането. Анализ на съдебната практика*. София: Труд и Право].
- Stalev, G., Mingova, A., Stamboliev and others (2012). *Bulgarian Civil Procedure Law , IX revised and supplemented edition*. Sofia: Ciela [Сталев, Ж., Мингова, А., Стамболиев и др. (2012). *Българско гражданско процесуално право*“, IX преработено и допълнено издание. София: Сиела].
- Tarabrina, N. (2001). *Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa*. Sankt-Peterburg: Piter [Тарабрина, Н. (2001). *Практикум по психологии посттравматического стресса*. Санкт-Петербург: Питер].
- Shames, G. & Anderson, N. (2002). *Human Communication Disorders*, Boston.

PSYCHOLOGICAL EXPERTISE. CHARACTERISTICS, APPOINTMENT AND CONDUCT

Abstract. The article presents a general description of psychological expertise. In particular, the forensic psychological expertise is presented.

The work of the experts will be examined in the context of psychology and jurisprudence. A professional characteristic of the aforementioned experts is presented, which underlines their irreplaceable role in terms of competences that the court and the parties do not have.

In this perspective, some important issues have been raised, related to the psychological examination of the children, adolescents and adults, as well as the preparation of the relevant forensic psychological expertises.

✉ **Mr. Yordan Kostov**

Attorney-at-Law & Insolvency Practitioner
2, Angel Kanchev St.
5th Floor, Office 501
1000 Sofia, Bulgaria

✉ **Mr. Stanislav Pandin**

Part-time lecturer
University of Sofia
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: stanislavpandin@abv.bg